

Eruditio, virtus et constantia

Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére

I. KÖTET

ERUDITIO, VIRTUS ET CONSTANTIA

Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére

I. KÖTET

Szerkesztette:

IMRE MIHÁLY

OLÁH SZABOLCS

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

SZÁRAZ ORSOLYA

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2011

„Alattomban hallgatók” – avagy besúgó diákok a 16. században

Kétezerhétben jelent meg hasonmás kiadásban, egy kötetben a debreceni nyomda négy kiadványa az 1591. évből. Bitskey István kísérőtanulmányában megállapítja, hogy a sorozat „a trivium oktatási feladatainak megoldását segíthette elő. Mind a négy kiadvány kétnyelvű, latin és magyar szöveget tartalmaz. Beszédgyakorlatokat, életvezetési tanácsokat és bölcsmondásokat adnak közre, láthatóan egymásra épülve kívánják mentalitásformáló hatásukat kifejteni.”¹ Bitskey magyarázatai nemcsak a korabeli oktatásügy árnyalt bemutatásához járulnak hozzá értékes adalékokkal, hanem a kritikátörténethez, ezen belül a magyar nyelv használatának kérdéseire is. Ehhez a témához szeretnék csatlakozni néhány apró megfigyeléssel.

A kísérőtanulmányban elsőként bemutatott kiadvány, a *Formulae puerilium colloquiorum*² az iskola gyerekek szókincséhez alkalmazkodó beszédgyakorlatokat tartalmaz. Alapja Heyden Sebald, nürnbergi tanár eredetileg latin–német összeállítása. Magyar kiegészítésekkel először Sylvester János látta el az 1527-ben Krakkóban megjelent latin–német–lengyel redakciót.³ Az anyag később aztán többféle változatban is napvilágot látott. A hasonmásban közölt kiadás ismertetése során Bitskey többek között ezt írja: „a X. dialógus keltette fel már eddig is a neveléstörténeti kutatás érdeklődését, ez szól az ún. »besúgó diák« (*corycaeus*) szerepéről: neki kellett jelentést tennie a tanárnak arról, hogy melyik tanuló merészelt napközben társával a latin helyett anyanyelven beszélni, s ezzel a szigorú tiltást megszegni.”⁴

E sorokhoz kapcsolódva alkalom nyílik a mára már feledésbe merült *corycaeus* kifejezés eredetének tisztázására. A „besúgó diák” feladatát vizsgálva pedig betekinthetünk az anyanyelvi oktatás olykor ellentmondásosnak tűnő 16. századi helyzetébe. Mindebben segítségünkre lehetnek a hazai kutatás által eddig figyelembe nem vett adatok is.

1. Óvakodj a besúgótól!

A kérdéses dialógus latin címe („De cavendis in Schola Corycaeis”) elárulja: arról lesz szó, hogy az iskolában őrizkedni kell a besúgótól. Lucas és Marcus beszélgetéséből kiderül a fogalom pontos meghatározása:

¹ BITSKEY István, *A debreceni nyomda latin–magyar tankönyvkiadási programja 1591-ben* (Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz), in *Formulae puerilium colloquiorum [...]*, Debreceni, Excudebat Ioannes Csáktornyai, 1591, a faksimile szövegét közléteszi KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2007 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 40), 7.

² *Formulae puerilium colloquiorum latinoungaricorum, pro primis Tyronibus, per Sebaldum Heyden conscriptae*, Debreceni, Csáktornyai, 1591 (RMNy 658).

³ *Puerilium colloquiorum Formulae pro primis Tyronibus per Sebaldum Heyden [...] collectae iam denuo Germanico Polonico ac Ungarico ideomate illustratae*, Cracoviae, Vietor, 1527 (RMNy 8).

⁴ BITSKEY, i. m., 15–16.

„M At Corycaei adsunt.
 De az alattomban halgatok ielen vadnak.
 K [betűhiba L helyett]: Quos Corycaeos dicis?
 Kiket mondaz alattomban halgatoknak?
 M Qui clanculum nos signant.
 Az kik titkon minket fel iedzenek.”⁵

Arra azonban nem derül fény, hogy maga a Corycaeus szó honnan származik. A magyarországi latinságban régente nem lehetett ismeretlen. Baranyai Decsi János *Adagiájában* magyar megfelelőjével együtt így jelenik meg: „*Corycaeus auscultavit*. Nám az tiúkis ki vakarna.”⁶ A magyar mondás itt áttételesen kapcsolódik a Corycaeus ‘besúgó’ jelentéséhez. Olyan dologra alkalmazták, amit titokban akarnak tartani, mégis könnyen napvilágra kerülhet. Bizonyosság erre Szent-Páli István latin nyelvű magyar nyelvtana (*Grammatica Hungarica*, Nagyszeben, 1795). „Ennek függeléke a 283–302. oldalakon az *Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico Latina*, azaz »Az Erdély Nagyfejedelemségben élő magyarok által használt közmondások és szólások magyar–latin gyűjteménye«. Ebben 350 tételben, a feltüntetett változatokat és értelmi megfelelőket is beszámítva, 371 magyar közmondást és szólást találunk latin nyelvű értelmezésekkel.” A kérdéses fordulat itt így olvasható: „221. Még valamikor ki vakarja a’ tyuk. *Nullum simulatum potest esse diuturnum*.” A mondás legkorábbi ismert megjelenéseként a szöveg modern kiadója, Paczolay Gyula Baranyai Decsi fentebbi helyét idézi.⁷

Balázs János hívja rá fel a figyelmet, hogy a szó Comenius *Januájában* is előfordul, itt „*alattomban járó közköpű* a magyar neve a rettegett besúgónak.”⁸ A TESz magyarázata szerint a közköpű ‘kotnyeleskedő, pletykahordó személy’; ‘ármánykodó, fondorlatoskodó, kétkulacos, intrikus személy’. Szenci Molnár Albert szótárában a Corycaeus jelentése ‘Alattomban kémelő, cirkáló’. Pápai Páriz Ferencnél kissé eltérő írásmóddal ‘Alattomban kémelő, Tzirkáló’. Innen kerülhetett át ugyanebben a formában Ioan Bobb román görög katolikus püspök 19. század elején készült román–latin–magyar szótárába.⁹ Finály Henriknél és az újabb szerkesztésű latin–magyar szótárakban azonban ez a jelentése már nem szerepel.

A szó előfordulására Pápai Páriz Cicerótól idéz példát: „Corycaeis plena sunt omnia: Mindenütt vagynak hír hordók visgálók.” Ilyen hely a tudomány mai állása szerint Cicerónál nincs. A kérdéses szó görögös változata viszont hasonló értelemben felbukkan az egyik Atticus-levélben:

„Így tehát ezután arról nem fogok írni neked, hogy mire készülök, hanem csak arról, amit már megtettem; úgy tűnik ugyanis, mindenki Korükaosz, kihallgatják, amit beszélek.”¹⁰

⁵ *Formulae...*, i. m., A₇v–A₈v.

⁶ *Adagiorum Graecolatinoungaricarum chiliades quinque*, Bartphae, Klöss, 1598 (RMNy 815); Chilas I, Centuria I, Decas X, 10. B₃r.

⁷ PACZOLAY Gyula, *Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye*, Erdélyi Múzeum, 2002, 1–2. sz., <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00023/01paczolay.htm>

⁸ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 76.

⁹ Ioan BOBB, *Dictionariu Rumanesc, I ateinesc, si Unguresc*, 1, Cluj, Typografia Collegiului Reformatilor, 1822.

¹⁰ „Itaque posthac non scribam ad te, quid factururus sim, sed quid fecerim: omnes enim Κορυκαῖοι videntur subauscultare, quae loquor.” *Ad Atticum*, 10, 18.

A szólás eredetét már az antikvitásban többféleképpen magyarázták. Az elnevezés alapjául szolgáló földrajzi név nem egyértelmű: Körükosz (Corycus) nevű város vagy hegyfok több helyen is előfordul. Az ókori szerzők hol egyiket, hol másikat említik. Ephorosz Lüdiába helyezi, Zénodotosz és Szuidasz Pamphüliába, Attalea közelébe. Szephanosz Büzantinosz szerint az ióniai Teosz városa mellett van, Sztrabón és idősebb Plinius úgy tudja, Kilikiában található. A mondás eredetét minden forrás a környékét uraló kalózzokkal hozza összefüggésbe. Az egyik változat szerint a Korükaioszok (Corycaei), Korükioszok (Corycii) vagy Korükióták (Coryciotae) a közeli települések lakói. Együttműködtek a tengeri rablókkal: hogy ne bántsák őket, különféle álöltözetekben elmentek a környező városokba és kikötőkbe, kihallgatták, kik, hova készülnek hajózni, és amit megtudtak, azt jelentették a kalóznak. Mások úgy magyarázzák: a Coryceusok maguk a kalózkodók. Akárhogy is volt, innen származik a közmondás: kihallgatta egy Coryceus.

A fordulat a komédiaszerzők, Menandrosz és Dexipposz művei révén terjedt el. A 16. századi humanisták a mondást Erasmus szólásgyűjteményének különféle változataiból is ismerhették. Az egyik korai kiadásban ez áll:

„Kihallgatta egy Coriceus. Sztrabón a 14. könyvében a következő történetet írja le. Egykor az ázsiai Coricus-hegyfok környékét a tengeri rablók uralták, akiket a hegyről Coriceusoknak neveztek. Az volt a szokásuk, hogy szétszéledtek a kikötőkben, és kilesték a kereskedők szándékát. Titokban kihallgatták, milyen áruval, hová hajóznak. Miután megtudták terveiket, a megfelelő helyen megtámadták és kifosztották őket. Ez a dolog olyan széles körben elterjedt, hogy innen ered a mondás: kihallgatta egy Coriceus. Azt érzékeltetjük vele, hogy a kíváncsiskodók kifürkészik, amit titokban akarunk tartani. Cicero alkalmazza ezt a szólást egy Atticushoz írt levelében: úgy tűnik ugyanis, mondja, hogy mindenki Coriceus, kihallgatják, amit beszélnek.” (*Adagia*, 1, 2, 44.).¹¹

Egy rövidebb megfogalmazásban így szerepel:

„Kihallgatta egy Corycaeus. Akkor használják, amikor valaki megpróbálja titokban tartani, amit csinál, de a kíváncsiskodók mégis megtudják. Corycus egy igen magas hegyfok Pamphüliában, sok kikötő van a közelében, és ezért a kalózkodók alkalmas leshelye. Akik a hegy környékén kémlelődték, azokat nevezték Corycaeusoknak.”¹²

¹¹ „Coriceus auscultavit. Strabo li. xiiii. huiusmodi meminit historiae: olim totam Corici montis Asiatici praeternavigationem latronibus obsessam fuisse. Quos a monte Coriceos nominabant. Eos per portus dispersos solitos mercatoribus insidiari: furtimque auscultare: quid mercium ferrent: quo navigare destinassent: deinde collectos in loco adoriri ac spoliare. Quae res adeo in rumorem venit: ut inde proverbium natum sit: Coriceus auscultavit: quo secreta nostra a curiosis observari significamus. Usus est hoc adagio Cicero in epistolis ad Atticum: Omnes enim inquit Coricei subauscultare videntur quod loquor.” *Collectanea Adagiorum Veterum Desiderii Erasmi Roterodami*, Argentorati, Matthias Schürer, 1509, D₃v.

¹² „Corycaeus auscultavit. Ubi quis id quod agit, conatus dissimulare, tamen a curiosis deprehenditur. Corycus mons est Pamphyliae praecelsus ac portuosus, atque ob id piratarum insidiis opportunus. Exploratores illius montis Corycaeos vocabant.” *Adagiorum D. Erasmi Epitome. Ex novissima Chiliadum recognitione excerpta*, Lugduni, Sebastian Gryphius, 1550, 117. Vö. M. T. Ciceronis opera quae exstant omnia [...] pars quarta, volumen tertium [...] editionem J. Vict. LE CLERC [...] curante et emendante N. E. LEMAIRE, Parisiis, Firmius Didot, 1828, 169; *Collected Works of Erasmus: Adages*, annotated by Roger Aubrey Baskerville MYNORS, translated by Margaret Mann PHILIPS, Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 1982, 185–187.

Egyébként Erasmus maga is él ezzel a fordulattal. *A Balgaság Discerete*-ben az istenek döreségéről szóló fejezetet – a modern magyar fordítás szerint – így fejezi be: „No de jó lesz hallgatni, mint Harpokratés, nehogy valami árulkodó isten kihallgasson, hogy olyasmit mesélek el, amit még Mómos sem adhatott tovább büntetlenül.”¹³ A „valami árulkodó isten” az eredeti szövegben: „Corycaeus aliquis Deus”.¹⁴

2. Sermo ubique Latinus esto?

A *Formulae puerilium colloquiorum* szóban forgó beszélgetéséből kiderül: Marcus nem tud latinul, magyarul viszont nem mer megszólalni, mert az „alattomban hallgatók” jelentik bűnét a tanárnak. Mi is volt a helyzet valójában az anyanyelv használatával a latin iskolákban?

A Bitskey István által hivatkozott neveléstörténeti szakíró, Mészáros István a kérdéses helyet így magyarázza: „A tananyagszövegek feldolgozása során az iskolák alsó és középső szintjén [...] a tanárok és diákok közötti kommunikációs nyelv az anyanyelv volt. A diákok egymás közötti anyanyelvű magánbeszélgetését az iskolában való tartózkodás ideje alatt azonban mindenütt szigorúan tiltották azzal a céllal, hogy ily módon is rászorítsák őket a latin nyelv gyakorlására. E rendelkezés ellenőrzése céljából a tanárok naponta vagy hetente titokban megbíztak egyes diákokat – ők voltak a »corycaeus«-ok –, hogy jegyezzék fel: tanuló társaik közül kik beszélgettek anyanyelvükön. Jelentéseik alapján osztották ki azután a büntetéseket a tanárok a szabálysértőknek.”¹⁵

A latin és az élő nyelv viszonya a humanista képzés során korántsem egyszerű kérdés. Mint máshol részletesebben kifejtettem, az egyes népnelvek figyelembevétele Európa-szerte nemcsak a latin oktatásában játszott fontos szerepet, hanem ez vezetett el a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásához is. Megítélésük koronként változott, de egy időben is léteztek egymásnak ellentmondó tendenciák. Voltak, akik úgy látták, hogy a beszélt élő nyelv alapfokon hasznos segédeszköz a latin megtanulásához, de később már nincs rá szükség, hiszen a humanista képzés végső célja a tökéletes latin stílus elsajátítása. Mások viszont egyre nagyobb gondot fordítottak anyanyelvük rendszerezésére, helyes használatára.¹⁶

A protestáns világban évszázadokon keresztül Melanchthon és mások grammatikai és különféle Donatus-átdolgozások segítségével tanulták a latin nyelvtant. Ezeket egyre gyakrabban látták el népnyelvű értelmezésekkel, magyarázatokkal, párhuzamos példákkal, paradigmákkal. Az iskolai szabályzatok ugyan mindenütt előírták, hogy az iskolában latinul kell beszélni („Sermo ubique Latinus esto”) – de ez, paradoxnak tűnő módon, mégsem zárta ki az anyanyelvet.

A *Formulae puerilium colloquiorum* keletkezésének körülményeit vizsgálva a 16. század első évtizedeinek Nürnbergjébe kell visszatekintnünk, hiszen a későbbi redakciók alapjául szolgáló la-

¹³ ROTTERDAMI ERASMUS, *A Balgaság Discerete*, ford., jegyz. KARDOS Tibor, Bp., 1994, 33.

¹⁴ „At satius est in his Harpocratis meminisse, ne quis forte nos quoque Corycaeus aliquis Deus auscultet, ea narrantes, quae ne Momus quidem impune proloquutus est.” *Morias encomion, Id est: Stultitiae laus Desiderii Erasmi Roterodami*, 15.

¹⁵ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11), 127.

¹⁶ Vö. BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika – Klasszikusok), 44–51; LŐRINCZI Réka, *Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról*, in *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerk. KESZLER Borbála – TÁTRA István, Bp., Tinta, 2009 (Segédkönyvek a Nyelvészeti Tanulmányozáshoz, 88), 187–197.

tin-német változat itt jelent meg, mint Bitskey is írja, először 1524–26 között.¹⁷ Ez az időszak a város történelmének egyik legvirágzóbb korszaka. Kulturális szerepének jellemzésére híres polgárai közül elegendő Albrecht Dürer és Hans Sachs vagy akár a krónikáíró Hartmann Schedel nevét említeni. Különös gondot fordítottak az ifjúság nevelésére. A városban a német iskolák mellett négy alsóbb fokú latin iskola is működött: a Kórházi Iskola (neve onnan ered, hogy a Szentlélek Kórház épületében kapott helyet), a Szent Sebald, valamint a Szent Lőrinc- és a Szent Egidius-kolostor iskolája. Felügyeletüket a városi tanács látta el; a testület nevezte ki a rektorokat, és rendszeres vizitációk során ellenőrizte az oktatás színvonalát. A gimnáziumot maga Melancthon alapította 1526-ban.

A szóban forgó beszédgyakorlatok szerkesztője, Heyden Sebald 1519-től tanított a Kórházi Iskolában, 1521-ben nevezték ki rektorrá. 1525-ben a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektor-nak. Alighanem ebben a minőségében állíthatta össze a könyvecskét. Első kiadásából nem ismerünk példányt, de elérhető olyan későbbi redakció, amelynek címében szerepel, hogy a nürnbergi Szent Sebald-iskola kisdíákjainak készült.¹⁸

Fennmaradt a korszak oktatási rendjét szabályozó irat (Schulordnung). Eszerint az alsóbb fokú latin iskolában a gyerekeket három csoportra osztották: „die jungsten, mitteln und eltsten”.

A legkisebbek megtanultak latinul imádkozni, valamint olvasni és írni. Ennek során a legfontosabb volt az ortográfiai alapismeretek elsajátítása. Ezen felül minden nap megtanultak két latin mondást a német megfelelőjükkel együtt. Így szoktak hozzá a latin íráshoz és beszédhez.

A középső csoport tagjai már az alaktani ismeretekre összpontosítottak. Minden napra megvolt a megfelelő anyagrész, a hozzá tartozó példákkal. Ezt addig ismételtették, amíg meg nem jegyezték. Folytatták a közmondások tanulását is. Ezeket az órán leírták a füzetükbe, otthon megtanulták, és másnap az iskolában felmondták a leckét.

Jóllehet a szabályzat előírta, hogy a középső szinten már csak latinul lehet beszélni, a német fordítás mégis meghatározó szerepet játszott az anyag elsajátításában. A névszó- és az igeragozást a két nyelven párhuzamosan tanulták: követelmény volt, hogy minden egyes latin formának tudják a német megfelelőjét is. A tanító a latin közmondások német fordítását nemcsak elmondta, hanem a tanulók azt is leírták, éppen azért, hogy az anyanyelvükön is megtanuljanak írni.

A legidősebbeknek már saját szavaikkal kellett kommentárokat fűzni a megtanult anyaghoz. Minden napra fel volt adva egy szövegrész, amit lefordítottak németre, latinul értelmezték, és bemutatták, hogyan érvényesülnek benne a nyelvtani szabályok. A szabályzat azt is rögzíti: olyan szövegeket olvastak, amelyek nemcsak szükségesek és hasznosak, hanem mulatságosak és szórakoztatóak is voltak: „nicht allain nutzlich sunder auch lustig unnd lieplich”. Egy korabeli feljegyzés szerint Horatius és Persius satírái, Erasmus és Morus Tamás művei alapján tanultak és mulattak a diákok a nürnbergi latin iskolákban.¹⁹

A 16. század második felében a népnyelvek szerepéről a latin iskolákban már nemcsak a szabályzatokból és a használt kétnyelvű kézikönyvekből lehet képet alkotni, hanem a kapcsolódó elméleti fejtegetésekből is. Egy német szerző, Henricus Schorus egy tervezetében (*Specimen et forma legitime tradendi sermonis et rationis disciplinas*, 1572) leszögezi: az oktatás célja, hogy a tanulók mind a latint, mind a németet tökéletesen tudják használni, szóban és írásban egyaránt. Büszkén

¹⁷ BITSKEY, i. m., 10.

¹⁸ *Formulae puerilium colloquiorum pro primis Tyronibus Sebaldinae Scholae Norinbergae*, Augustae Vindelicorum, Matthaeus Francus, ca. 1565 (VD16 H 3368).

¹⁹ Matthias Wilhelm SENGEL, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation*, Nieuwkoop, B. de Graaf, 1982 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 35), 23–28.

hangsúlyozza: a vulgáris nyelv is bővelkedik a változatos kifejezőeszközökben. Ezek elsajátítása révén a latin mellett az anyanyelvet is nemcsak szakszerűen, szabályosan (studiose), hanem szépen, választékosan (artificiose) is lehet használni.²⁰

Schorus egy másik munkájában (*De analysi et genesi grammatica*, 1574) teoretikus igénnyel is kifejti a nyelvi képzésre vonatkozó elképzeléseit. Érvelése jellemző példája a késő humanizmus nyelvművelő törekvéseinek. A népnyelvek felértékelését antik párhuzamokkal is alátámasztották. A legfőbb példa Cicero volt, aki a tudomány nyelve, a görög (sermo doctus) mintájára igyekezett kiművelni anyanyelvét (sermo popularis). A humanisták a görög–latin összefüggéshez hasonlóan képelték el a latin és a vulgáris nyelvek viszonyát és ebből következő feladataikat. Schorus világosan kimondja: a népnyelvet Ciceróhoz hasonlóan kell gazdagítani (augere) és művelni (excolere).²¹ A latin és a népnyelv szabályainak párhuzamos megtanulása lehetővé teszi, hogy akik az iskolát elhagyják, a „tudós” latin kifogástalan használata mellett „populáris” anyanyelvükön is szabályosan és szép stílusban tudjanak beszélni és írni – az örök példakép, Cicero mintájára.²²

3. Nürnberg, Debrecen, Kolozsvár

A külföldi, elsősorban német minták nyomán a hazai használatra szánt latin nyelvtanokban és nyelvgyakorló könyvekben is megjelentek a magyar kiegészítések, de a 16. század során csak el-elvétve. Az anyanyelv kezdeti szerény jelenlétéhez képest az első kivételek gazdag magyar anyagukkal Sylvester János kapcsolódó munkái, amelyek a kortárs európai törekvésekkel tökéletes összhangban voltak, de hazai vonatkozásban úttörőnek számítanak.

Csáktornyai János *Formulae*-kiadványának tárgyalt dialógusához bizonyos szempontok alapján kapcsolható a 16. századi kolozsvári tankönyvprogram egy mozzanata. A Molnár Gergely által gondozott latin grammatikák a népnyelvű anyag tekintetében nem hasonlíthatók a debreceni kézikönyvekhez: Melanchthon nyelvtanában és Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásában a mintákban található német szövegrészek meg-megjelennek, de jóval kisebb számban, mint az eredeti redakciókban. Magyar értelmezésekre eleinte legfeljebb egy-egy példát találhatunk. Úgy tűnik, a 16. század második felében Kolozsváron az oktatásban a latin tökéletes elsajátítását tartották a legfontosabb célnak, az anyanyelvnek még segédeszközként sem szántak túl nagy szerepet. Az Erdélyben megjelent, ismert grammatikai kézikönyvek nem utalnak az élő nyelvek szá-

²⁰ „Habet enim et sermo vulgaris suas varietates, et partium disjunctiones, quemadmodum latinus: adeo ut nihil pene sit elegantiarum, nihil figurarum in lingua latina, etiam ad graecorum imitationem effictarum, quod non magna ex parte in sermone nostro deprehendatur. [...] tam vernaculae quam doctae linguae non modum studiose, sed etiam artificiose tractantur.” Schorus munkásságáról: Helmut PUFF, *Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica*: Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560, Tübingen–Basel, Francke, 1995 (Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur, Bd. 70), 304–317 (az idézet: 311).

²¹ „Tantisque disciplinarum monumentis illustrarunt Plato, Aristoteles, Caesar, Cicero, Quintilianus, alique innumerabiles tum Graeci tum Romani, nonne suam popularem et vernaculam? Nonne et nos similiter facere poterimus? [...] Vernaculam sermonem (ut Cicero facere solebat) augebimus atque excolemus.” Idézi PUFF, *i. m.*, 312.

²² „Quare qui eo jam in studiis sunt progressi, ut alicui facultati, puta medicinae, jurisprudentiae, aut theologiae operam dederint, exercitatis jam et confirmatis praecedentibus tam linguarum quam disciplinarum studiis, iis permittitur, imo inungitur et magnopere conducit, ut in utraque lingua scribendo, tum loquendo sese exercent: idque tandem ad Ciceronem exemplum, ut pares sint in utriusque sermonis facultate, popularis scilicet et docti.” Idézi PUFF, *i. m.*, 315.

mottevé szerepére a latin iskolákban. Annál tanulságosabb ebben a vonatkozásban a *Kolozsvári Grammatika* néven számon tartott kézirat, amelyből kitűnik, hogyan használták a magyar nyelvet a latin tanításában.²³

Az egyik kolozsvári kiadvány mintájának szerzője, Culmann és Heyden Sebald pályafutása szorosan összefonódik: Nürnbergben hat éven keresztül kollégák voltak. Culmann 1518-ban kapott segédtanítói állást (coadjutor) a Kórházi Iskolában. 1521-ben léptették elő rendes tanárrá (ludimagister), ugyanakkor, amikor Sebaldot kinevezték az iskola rektorává. Mint fentebb említettem, 1525-ben Sebaldot a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, ekkor a helyére Culmann került. Ezt a tisztséget viselte 1546-ig. Így összesen 28 évig tanított a Kórházi Iskolában.

Számos tankönyve közül a legnépszerűbb német párhuzamokkal kiegészített Donatus-átdolgozása volt. A *Methodus Donati* 1534-ben három német városban is megjelent.²⁴ Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy 50 újabb kiadás követte.²⁵

Culmann munkáját sokszor kiadták Magyarországon és Erdélyben is, többször magyar kiegészítésekkel. A 16. század közepétől a 18. század elejéig magyar nyelvterületen 18 olyan elemi latin grammatikát ismerünk vagy feltételezhetünk, amelyek bizonyosan vagy valószínűsíthetően Culmannra vezethetők vissza. Hét teljes példány, három csonka, háromból csak töredékek maradtak fenn. Ebből a tizenháromból tizenkettőnek megvan a címlapja, amelyen szerepel, hogy alapja a Culmann-feldolgozás. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További három edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük. A szóban forgó kiadványok jelentős részét teszik ki a régiség grammatikai irodalmának. Tartalmi vizsgálatuk, összevetésük egymással és a különféle külföldi kiadáscsoportokkal hasznos adalékokkal szolgálhat a nyelv- és irodalomszemlélet történetének alaposabb megismeréséhez, ez azonban a további kutatás feladata.

Ez alkalommal az 1600. évi kolozsvári kiadásra érdemes vetni egy pillantást. Ebben olvashatók azok az iskolai törvények, amelyek 30 pontban sorolják fel, hogy milyen vétségekért jár szigorú büntetés. A 10. pont szerint súlyos hibát követ el az a tanuló, aki az iskolában a kötelező latin helyett németül merészel megszólalni.²⁶ Aligha pusztán mechanikus átvétel egy hasonló német szabályzatból a „Germana colloquia” említése, hiszen, mint említettem, a 16. századi kiadásokban a csekélyke népnyelvű példaanyag is inkább német, mint magyar. A kolozsvári német anyanyelvű diákokra gondolva ezen nem is kell meglepődnünk.

²³ *Kézírtos magyar nyelvtanok: Kolozsvári Grammatika. Fegjervári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század.* A nyelvemlékek betűhű átiratai bevezetéssel és jegyzetekkel, kiad., bev., jegyz. LŐRINCZI Réka, a latin átiratot gondozta ADAMIK Béla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1998 (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai, 3); LŐRINCZI Réka, *Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról*, megjelenés előtt *Az erdélyi (a magyar) iskolai oktatás története* (Kolozsvár, 2007. november 24.) című konferencia anyagát tartalmazó kiadványban, szerk. KESZEG Vilmos–OZSVÁTH Imola. Molnár Gergely kiadványairól részletesebben: BARTÓK István, *Az európai elméleti irodalom recepciója Molnár Gergely grammatikai kézikönyveiben*, in *Erdély reneszánsza: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 73–79.

²⁴ *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiuiculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem*, Nürnberg, 1534; Frankfurt, 1534; Lipcse, 1534.

²⁵ Culman munkásságát részletesen ismerteti M. W. SENGHER a 19. jegyzetben hivatkozott monográfiájában.

²⁶ „Germana, non Latina cuiquam colloquens”, *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quaestiuiculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum. Denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar, Claudiopoli*, in aedibus Casparis Helthi, 1600 (RMNy 866), H.v. A szabályzatot teljes terjedelmében közli MÉSÁROS, i. m., 224.

A 16. századi német és magyar forrásokat vizsgálva láthatjuk, hogy az élő nyelvek szerepe a latin iskolákban meglehetősen ellentmondásos. A tökéletes latin írás és beszéd mielőbbi elsajátítása érdekében az anyanyelvű beszélgetést tiltani igyekeztek, ugyanakkor nemcsak hogy nem lehetett megenni folyamatos használata nélkül, hanem egyre több gondot fordítottak szabályainak rendszerezésére, kifejezésmódjának csiszolására is.

A hazai kiadású latin nyelvtanokban és nyelvgyakorló könyvekben a magyar párhuzamok a 17. században kezdtek egyre gyakrabban és egyre nagyobb számban megjelenni. Csáktornyai János hasonmásban közzétett debreceni kiadványai a párhuzamos latin–magyar szövegekkel fontos szerepet játszottak az anyanyelvi műveltség elterjesztésében. Így – jó fél évszázaddal Sylvester János után – őt is az úttörők között tarthatjuk számon. Tankönyvprogramjának egészére érvényes, amit Bitskey István a szállóigék kétnyelvű megjelentetéséről ír: „szerény, ámde mégis igen jelentős állomása annak a folyamatnak, amelynek során a magyarországi diákság is bekapcsolódhatott az Európa-szerte követett szokásrendbe, korszerű műveltségi áramlatokba, közelebb kerülhetett a szentenciózus stílus által pallérozott retorikai formák megismeréséhez, ezen túl pedig részesülhetett a humanizmus és a reformáció eszméi által propagált életvitel érvényre juttatásában, s e kettős paradigma értékeinek a helyi viszonyokhoz és a szűkre szabott lehetőségekhez, regionális adottságokhoz mért képviselésében.”²⁷

²⁷ BITSKEY, *i. m.*, 51.